

แนวคิดเกี่ยวกับอำนาจและทรัพยากรทางการเมือง สมัยรัชกาลที่ 1: ข้อสังเกตเบื้องต้น

ความนำ

จากที่ได้ศึกษาเรื่องอำนาจและทรัพยากรทางการเมืองสมัยรัชกาลที่ 1 มาแล้ว มีข้อสังเกตเชิงแนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้ในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรทางอำนาจ ลักษณะของการใช้อำนาจ และลักษณะของอำนาจ ดังจะกล่าว เป็นประเด็น ๆ ต่อไปนี้

1. ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรอำนาจต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งขัดแย้งกันและส่งเสริมกัน ดังนี้

1.1 ลักษณะที่ส่งเสริมซึ่งกันและกัน กล่าวคือ ทรัพยากรทางอำนาจบางประเภท อาจมีการสนับสนุนหรือสร้างเสริมกัน โดยทั่วไปแล้วทรัพยากรทางอำนาจทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตย จะมีลักษณะส่งเสริมกันและกัน เช่น ผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี ย่อมมีโอกาสได้รับการศึกษาสูง ผู้ได้รับการศึกษาสูงย่อมมีโอกาสทำงานตำแหน่งสูง ๆ ซึ่งอาจทำให้เป็นผู้มีความสำเร็จทั้งในแง่การบริหารงาน และการสร้างรายได้ ผู้มีความสำเร็จในการทำงาน ย่อมเป็นผู้ที่มีชื่อเสียงในสังคม อันเป็นผู้มีสถานภาพทางสังคมสูง และดูเหมือนว่าทรัพยากรทางอำนาจเหล่านี้ต่างก็มีสหสัมพันธ์ต่อกัน และต่างก็ช่วยเสริมสร้างอำนาจให้ผู้มีอำนาจดังกล่าวในบทที่ 1 แล้ว สำหรับกรณีสมัยรัชกาลที่ 1 เราจะเห็นได้ว่า ลักษณะการส่งเสริมกันและกันของทรัพยากรทางอำนาจมีปรากฏให้เห็น เช่น ความรู้ความสามารถของบุคคล กับตำแหน่งขุนนาง ซึ่งเห็นได้ชัดเจนว่าความสามารถส่วนตัวของเจ้าพระยาจักรี ได้มีส่วนเสริมสร้างให้ท่านมีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการสูง อันเป็นฐานทางอำนาจที่สำคัญของท่าน ทรัพยากรอำนาจด้านกำลังไพร่พล กับความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจมีส่วนส่งเสริมกันคือ กำลังไพร่กลายเป็นแรงงานผลิตสินค้าให้มลนาย ตามระบบเศรษฐกิจแบบล่วย ฉะนั้นการมีกำลังไพร่มาก จึงทำให้มลนายมีโอกาสสร้างความมั่งคั่งแก่ตนเองได้ ในขณะที่เดียวกันมลนายที่มีฐานะดี ก็มีศักยภาพในอันที่จะเพิ่มจำนวนไพร่พลไว้มาก (โดยการเบียดบังไพร่จำนวนหนึ่งไว้นอกสังกัด อันเป็นการกระทำที่มีอยู่ทั่วไปในสมัยดังกล่าว) อย่างไรก็ตาม ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ เป็นทรัพยากรทางอำนาจที่อาจมีข้อจำกัดหรือมีอาจสร้างขึ้นไม่ได้ หากไม่มีทรัพยากรทางอำนาจบางประการส่งเสริมสนับสนุน เช่น การกลายเป็นผู้มีฐานะมั่งคั่งสมัยรัชกาลที่ 1 เราพบว่า ผู้ที่มีโอกาสสร้างความร่ำรวยให้แก่ตนเองนั้นคือ เจ้านายและขุนนางที่เป็นที่ไว้วางพระทัยและใกล้ชิดกับรัชกาลที่ 1 เท่านั้นที่มีโอกาสสร้างความร่ำรวย ฉะนั้นความมั่งคั่งทาง

เศรษฐกิจจึงเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่ถูกกำหนดโดยตำแหน่งหน้าที่และความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์หรือความสามารถ หรือกล่าวอีกทางหนึ่งได้ว่า ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจเป็นทรัพยากรที่ได้มากที่สุดเมื่อมีทรัพยากรอื่นก่อน ทรัพยากรทางอำนาจด้านการครอบครองดินแดนประเทศราชกับความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ และกำลังไพร่พล ต่างก็ส่งเสริมกันและกัน กล่าวคือ ทางราชธานีที่มีดินแดนอื่น ๆ มาขึ้นกับตนมาก ย่อมมีโอกาสแสวงหาสินค้า นอกจากนี้ทรัพยากรทางอำนาจด้านการครอบครองดินแดนประเทศอื่น ๆ นี้ยังมีส่วนเสริมสร้างทรัพยากรด้านกำลังทางรบ เพราะทางราชธานีสามารถใช้อำนาจบังคับให้ประเทศราชนำกำลังมาช่วยราชธานีรบกับข้าศึกได้ นอกจากนี้การครอบครองดินแดนอื่น ๆ ยังเป็นการเสริมสร้างให้ผู้ครองราชธานีมีเกียรติภูมิสูงขึ้นอีกด้วย ในทางกลับกันการมีกำลังไพร่พล ความมั่งคั่งของเศรษฐกิจ และเกียรติภูมิล้วนแต่เป็นฐานแห่งอำนาจของราชธานีในอันที่จะขยายการครอบครองดินแดนอื่น ๆ อีกด้วย

ดังนั้นเราจะเห็นได้ว่า ลักษณะความสัมพันธ์ในเชิงส่งเสริมกันของทรัพยากรทางอำนาจในสมัยรัชกาลที่ 1 มีความสัมพันธ์แบบมีลำดับก่อนหลัง กล่าวคือการที่จะมีทรัพยากรชนิดหนึ่งได้นั้นต้องมีทรัพยากรอีกชนิดหนึ่งก่อน มิฉะนั้นจะทำให้ไม่ได้มาซึ่งทรัพยากรอีกชนิดหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ของทรัพยากรทางอำนาจบางประเภทในสมัยรัชกาลที่ 1 อาจมีเนื้อหาขัดแย้งกันได้ เช่น อุดมการณ์ธรรมราชา กับพิธีกรรมที่ได้จากแนวความคิดแบบเทวราชาของศาสนาพราหมณ์ ต่างก็ได้ถูกนำมาใช้เพื่อสร้างความเข้มแข็งให้แก่อำนาจของสถาบันกษัตริย์ ซึ่งเราจะเห็นได้ว่าการทำหน้าที่ของทรัพยากรเหล่านี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น แม้จะมีเนื้อหาไม่สอดคล้องกัน แต่ก็มิขบวนการในอันที่จะทำหน้าที่ได้ การที่จะให้ทรัพยากรใดทำหน้าที่ หรือนำมาใช้เสริมสร้างอำนาจนั้น มีปัจจัยที่เป็นเงื่อนไขในอันที่จะนำมาใช้อย่างเกิดประโยชน์คือ เวลากลายเป็นปัจจัยสำคัญในอันที่จะกำหนดว่าช่วงเวลาใดควรเอาทรัพยากรทางอำนาจใดมาใช้ ดังเช่น ในช่วงแรกของรัชกาลที่ 1 พระองค์จะเน้นอุดมการณ์ธรรมราชามาก และต่อมาในตอนกลางและปลายรัชกาลจะเน้นความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันกษัตริย์มากกว่าเดิมขึ้น

1.2 ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรัพยากรทางอำนาจต่าง ๆ เหล่านี้ ในบางครั้งหรือบางสถานการณ์อาจไม่ส่งเสริมหรือสนับสนุนกันและกัน คืออาจมีการขัดแย้งกันได้ เช่น เจ้านายกับขุนนางหรือพระมหากษัตริย์กับพระบรมวงศานุวงศ์ อาจขัดแย้งกันได้หากไม่มีวิธีการจัดการที่ดีพอ ดังเห็นได้จากกรณีความขัดแย้งระหว่าง รัชกาลที่ 1 กับกรมพระราชวังบวรฯ ดังกล่าวมาแล้ว หรือในกรณีที่พระมหากษัตริย์ทรงให้การสนับสนุนขุนนางตระกูลใดหรือคนใดคนหนึ่งมาก จนทำให้ขุนนางผู้นั้นกลายเป็น

เป็นบุคคลสำคัญมีอิทธิพลขึ้น เพราะได้รับการสนับสนุนให้มีตำแหน่งสูง โดยมีได้สร้างอำนาจจากที่อื่น ๆ มาคานอำนาจ ขุนนางผู้นั้นอาจกลายเป็นผู้มีอำนาจมากจนสามารถท้าทายอำนาจพระมหากษัตริย์ได้

ทรัพยากรทางอำนาจด้านกำลังไพร่พลกับความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจแม้ว่าจะมีความสัมพันธ์เชิงส่งเสริมสนับสนุนกันและกันดังได้กล่าวมาแล้วก็ตาม แต่ความสัมพันธ์นี้เมื่อถึงจุดหนึ่งอาจขัดแย้งกันเองขึ้นมาได้เพราะเป็นความสัมพันธ์ที่ดำเนินมาถึงจุดที่ไม่สามารถก่อประโยชน์แก่กันและกันอีกต่อไป นั่นคือเมื่อมุลนายมีไพร่พลมากเกินไปกำลังทางเศรษฐกิจจะสามารถเลี้ยงดูไพร่พลได้ ซึ่งเป็นจุดที่กำลังไพร่พลกลับกลายเป็นปัจจัยทำลายความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ เหตุที่กล่าวเช่นนั้น เพราะว่ามีมุลนายนอกจากจะมีอำนาจในอันที่จะเรียกเก็บส่วยจากไพร่แล้วในสถานการณ์สงคราม กฎหมายตราสามารถได้ระบุไว้ว่า มุลนายจะต้องดูแลไพร่และครอบครัวเมื่อเดือนร้อนอีกด้วย มุลนายที่มีไพร่ในสังกัดมาก เมื่อตกอยู่ในสถานการณ์เช่นนี้ ย่อมต้องใช้ปัจจัยปัจจัยทางเศรษฐกิจที่ตนมีอยู่ นำมาเลี้ยงดูช่วยเหลือคนของตน ซึ่งหากยังมีคนในสังกัดมาก และภาระนี้ตกอยู่กับตนเป็นเวลานานแล้วไพร่พลก็ยิ่งกลายเป็นปัจจัยทำลายความสามารถหรือสมรรถภาพทางเศรษฐกิจของมุลนายไป และยังหากมุลนายไม่สามารถแสวงหาความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจเพิ่มได้แล้ว การมีไพร่พลมากและมีกำลังที่มีประสิทธิภาพไปพร้อมๆกันจนมีอำนาจมากที่สุดนั้นอาจเกิดขึ้นได้ยาก หากไม่มีปัจจัยทางเศรษฐกิจที่ดีเพียงพอ เพราะการมีพรรคพวกหรือกำลังในสังกัดมากนัก ผู้เป็นหัวหน้าจะต้องเป็นผู้เลี้ยงดูผู้คนซึ่งต้องรับภาระไปถึงครอบครัวด้วย เช่น กรณีของกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์มีไพร่พลในสังกัดมาก แต่พระองค์มิได้ทรงทำการค้าตั้งรัชกาลที่ 1 ทำให้ขาดรายได้ที่จะนำมาเลี้ยงดูกำลังพลของพระองค์ดังกล่าวแล้วให้มีจำนวนมากขึ้นจนกลายเป็นฐานอำนาจให้แก่พระองค์ให้มากไปกว่านั้นได้ ทรัพยากรด้านประเทศราชซึ่งให้ประโยชน์แก่ราชธานีทั้งในด้านยุทธศาสตร์ เศรษฐกิจ กำลังไพร่พล ดังกล่าวแล้วนั้น อาจมีความขัดกันกับกำลังไพร่พลได้ หากว่าทางราชธานีไม่มีกำลังมากพอที่จะควบคุมหรือมีวิธีการควบคุมที่เหมาะสม กล่าวคือ หากมีประเทศราชต่าง ๆ มีกำลังไพร่พลมากอาจเป็นพลังผลักดันให้ประเทศราชนั้นก่อการกบฏและตั้งตนเป็นอิสระได้

สำหรับทรัพยากรด้านการครอบครองดินแดนประเทศอื่นนั้น อาจมีส่วนบั่นทอนหรือท้าทายอำนาจของราชธานีได้ หากว่าเมืองหรือประเทศราชใดมีกำลังเข้มแข็ง ไม่ว่าจะเข้มแข็งโดยการสะสมกำลังไพร่เอง หรือร่วมมือกับประเทศราชอื่น หรือเมืองอื่นทำการกระด้างกระเดื่องไม่ขึ้นต่อกรุงเทพฯ การปกครองดูแลประเทศราชอาจมีส่วนบ่อนทำลายราชธานีได้ หากว่าประเทศต่าง ๆ ไม่ยอมขึ้นต่อราชธานี อันเป็นเหตุให้ราชธานีจำต้องยกกำลังไปปราบ และยังหากประเทศราชทั้ง

หลายต่างก็แข็งเมือง ยิ่งทำให้ราชธานีต้องใช้กำลังหลายด้านมากขึ้น ซึ่งหากเป็นเช่นนั้น ความอ่อนแอในอันที่ป้องกันราชอาณาจักรของราชธานีอาจเกิดขึ้นได้ ดังนั้นประเทศราชย่อมเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่ขบถทำลายอำนาจของราชธานีเพราะราชธานีจะต้องจัดกำลังทัพไปปราบปราม เช่นกรณีการก่อกบฏของหัวเมืองมลายู ดังกล่าวมาแล้ว เป็นต้น

ความขัดแย้งระหว่างรัชกาลที่ 1 กับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ดังกล่าวข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่าความเป็นเชื้อพระวงศ์ ซึ่งเป็นทรัพยากรประเภทเดียวกันก็มีความขัดแย้งเกิดขึ้นได้เช่นกัน ทั้งนี้เพราะความเป็นพระราชอนุชาอย่างกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงเป็นเชื้อพระวงศ์ที่ทรงมีพระปรีชาสามารถด้านการรบอันเป็นทรัพยากรที่สำคัญมากประการหนึ่ง และยิ่งทรงสะสมกำลังคนอันเป็นฐานอำนาจที่สำคัญ ซึ่งกลายเป็นศูนย์แห่งอำนาจอีกศูนย์ขึ้น ลักษณะแห่งการเกิดศูนย์อำนาจแห่งใหม่โดยมีเชื้อพระวงศ์เป็นศูนย์กลางอำนาจกรณีนี้ จึงทำให้เกิดความขัดแย้งกับรัชกาลที่ 1 เพราะมีการแข่งขันกันเพื่อความเป็นผู้นำสูงสุดแห่งรัฐ และลักษณะความขัดแย้งนี้ยังมีปรากฏภายหลังอีกในปลายสมัยรัชกาลที่ 2 คือ ความขัดแย้งในกรณีการแข่งขันกันระหว่างรัชกาลที่ 3 กับรัชกาลที่ 4 ในครั้งจะขึ้นเสวยราชย์ต่อจากรัชกาลที่ 2 ปัญหาได้รับการแก้ไขโดยการออกกฎหมายเพียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 5

ความขัดแย้งระหว่างทรัพยากรด้านความเป็นขุนนางกับเชื้อพระวงศ์เกิดขึ้นเมื่อขุนนางผู้หนึ่งผู้ใด หรือกลุ่มหนึ่งกลุ่มใด (อาจเป็นตระกูลหนึ่งก็ได้) กลายเป็นผู้มีตำแหน่งหน้าที่สำคัญมากในราชการ จนกลายเป็นผู้มีอิทธิพลสูง ความขัดแย้งระหว่างความเป็นเชื้อพระวงศ์กับความเป็นขุนนางลักษณะดังกล่าวนี้จะเกิดขึ้นเมื่อขุนนางมีอำนาจมากและขุนนางแสดงออก ซึ่งการใช้อำนาจเหนือกษัตริย์ เช่น ขุนนางอาจสนับสนุนคนใดคนหนึ่งขึ้นมาชิงราชบัลลังก์ หรืออาจแย่งชิงราชบัลลังก์เอง สำหรับกรณีรัชกาลที่ 1 ขุนนางตระกูลขุนนาค เป็นขุนนางที่มีความใกล้ชิดไว้วางพระทัย และได้รับการสนับสนุนจากรัชกาลที่ 1 เป็นอย่างดี และมีอำนาจหน้าที่สูง และขุนนางตระกูลนี้มีได้มีความขัดแย้งกับรัชกาลที่ 1 มีความร่วมมือกันระหว่างทั้ง 2 ฝ่ายตลอดรัชกาล ซึ่งในอีกด้านหนึ่งของความร่วมมือนี้ ทำให้ขุนนางตระกูลนี้สะสมอำนาจไว้มาก จนกลายเป็นกลุ่มขุนนางที่สนับสนุนการครองราชย์รัชกาลที่ 3 และต่อมาก็สนับสนุนรัชกาลที่ 4 ขึ้นครองราชย์ เมื่อรัชกาลที่ 3 เสด็จสวรรคตแล้ว และมีอำนาจสูงมากยิ่งขึ้น เมื่อรัชกาลที่ 5 ขึ้นครองราชย์ ลักษณะการสนับสนุนนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นการครอบงำอำนาจของฝ่ายเชื้อพระวงศ์ เพราะเป็นผู้กำหนดบุคคลที่จะเป็นกษัตริย์ ตลอดจนควบคุมการบริหารราชการแผ่นดิน ภาวะการเช่นนี้สร้างความอึดอัดใจแก่รัชกาลที่ 5 เป็นอย่างมาก รัชกาลที่ 5 จึงทรงสร้างทรัพยากรทางอำนาจโดยระดมพระบรมวงศานุวงศ์ไปศึกษาหาความรู้

แล้วบรรจุให้รับราชการในตำแหน่งสำคัญ ๆ เพื่อช่วยกันคานอำนาจกับขุนนางตระกูลขุนนาง และ พระองค์ทรงทำได้สำเร็จคือ ทรงปฏิรูปการปกครองใหม่โดยทรงสร้างระบบราชการแบบตะวันตก อันเป็นการดึงอำนาจจากกลุ่มขุนนางเดิม (ตระกูลขุนนาง) ซึ่งถือว่าเป็นวิธีการจัดการกับทรัพยากร ทางอำนาจที่เหมาะสมอีกด้วย

การใช้ทรัพยากรทางอำนาจอาจไม่เกิดผล เพราะอาจมีความขัดแย้งกันตามลักษณะดังกล่าว ข้างต้นมาแล้ว จึงเป็นการไม่เอื้ออำนวยระหว่างกันของทรัพยากรทางอำนาจต่างกัน หรือแม้แต่ชนิด เดียวกัน ในตัวทรัพยากรทางอำนาจชนิดเดียวกันนั้นอาจไม่ก่อผลแห่งอำนาจได้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะ ว่ามีเงื่อนไขบางประการไม่สอดคล้องกับสถานการณ์หรือคุณสมบัติของทรัพยากรทางอำนาจดังกล่าว มาแล้ว

แม้ว่าจะมีความขัดแย้งหรือการไม่ส่งเสริมกันของทรัพยากรทางอำนาจดังกล่าวมาแล้ว รัชกาลที่ 1 ก็ทรงสามารถใช้ทรัพยากรทางอำนาจเหล่านั้นได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังเห็นได้จาก ทรงใช้เชื้อพระวงศ์อย่างกรมพระราชวังบวรฯ พระเจ้าหลานเธอ สมเด็จพระที่นั่งเชอ ขุนนาง การเสริมสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจอย่างเพียงพอ การสร้างกำลังไพร่ การใช้ศาสนา ประเพณี วัฒนธรรมอย่างสอดคล้องกับสถานการณ์ทางสังคม และเราเห็นชัดเจนว่า ปฏิสัมพันธ์ ระหว่างทรัพยากรทางอำนาจ ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีความแตกต่างไปจากสมัยปัจจุบัน ซึ่งเป็นลักษณะ เฉพาะของสังคมไทยสมัยนั้น

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรทางอำนาจที่มีความขัดแย้งกันดังกล่าว เป็นความสัมพันธ์ ระหว่างกันอย่างมีดุลยภาพ มิฉะนั้นแล้ว การใช้อำนาจอันเนื่องจากทรัพยากรดังกล่าวจะไม่เกิด ประสิทธิภาพ ลักษณะนี้กล่าวอีกทางหนึ่งได้ว่า รัชกาลที่ 1 ทรงควบคุมทรัพยากรทางอำนาจโดย วิธีการถ่วงดุลย์กัน นั่นคือ พระองค์ทรงใช้ทรัพยากรอีกประเภทหนึ่งคานอำนาจอีกประเภทหนึ่ง เช่น ใช้ขุนกำลังขุนนางคานอำนาจเชื้อพระวงศ์ อย่างกรมพระราชวังบวรฯ เป็นต้น วิธีการนี้ กล่าวอีกทางหนึ่งได้ว่า เป็นการจัด (management) กับทรัพยากรทางอำนาจให้อยู่ในภาวะ สมดุลย์ อันเป็นภาวะที่พระองค์ทรงมีศักยภาพที่จะใช้ทรัพยากรประเภทใดก็ได้ทุกโอกาส นั่นคือ การสร้างภาวะดุลยภาพระหว่างทรัพยากรทางอำนาจนี้ คือการจัดการกับความขัดแย้งของทรัพยากร ทางอำนาจมิให้มีความขัดแย้งกัน

เกี่ยวกับทรัพยากรทางอำนาจนี้ นอกจากจะมีลักษณะแห่งการส่งเสริมและขัดแย้งกันดังกล่าวแล้ว ยังมีแง่มุมบางแง่ที่ควรกล่าวถึงคือ ลักษณะการสร้างซึ่งเป็นสิ่งน่าสนใจไม่น้อยเช่นกัน ในการสร้างทรัพยากรทางอำนาจนั้นต้องใช้ระยะเวลาและช่องทางที่เหมาะสม ซึ่งผู้ใดจะใช้ช่องทางได้เหมาะสมเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้นั้นในอันที่จะพิจารณาหรือศึกษาสถานการณ์ในขณะนั้นว่าเวลาและสถานการณ์เอื้ออำนวยแล้วหรือยัง ซึ่งนั้นก็หมายความว่า ผู้ใดจะครอบครองทรัพยากรทางอำนาจหนึ่ง ๆ นั้น จะต้องสร้างโดยอาศัยเวลานานพอสมควร เช่น การเป็นขุนนางที่ทรงอำนาจของเจ้าพระยาจักรีนั้น ต้องใช้เวลามากกว่าสิบปีจึงสามารถปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์ได้ หรือการสร้างทรัพยากรทางอำนาจด้วยอุดมการณ์ธรรมราชาของรัชกาลที่ 1 ก็กินเวลานานและพระองค์ทรงกระทำตลอดรัชสมัยของพระองค์ สำหรับช่องทางที่เหมาะสมขึ้นนั้น ขึ้นอยู่กับความสามารถเฉพาะของผู้นั้นว่าจะสามารถใช้วิธีการใด ในเวลานั้นจึงสร้างทรัพยากรทางอำนาจนั้นได้ เช่น การสร้างสมัคพรคนพวกรของเจ้าพระยาจักรี ท่านได้เลือกสร้างกลุ่มที่เป็นขุนนางเก่าจากอยุธยาที่ไม่ได้เป็นข้าหลวงเดิมของพระเจ้ากรุงธนบุรี และเป็นช่วงเวลาที่คุณเหล่านั้นอยากเห็นราชอาณาจักรฟื้นคืนดี เช่น อยุธยา หรือตัวอย่างจากรัชกาลที่ 1 ทรงเลือกสร้างเครือญาติกับขุนนาง โดยการรับเอาบุตรธิดาของขุนนางมาเป็นพระสนมนั้น จะเห็นว่าพระองค์ทรงเลือกจากขุนนาง ตำแหน่งมีอำนาจอยู่แล้ว ซึ่งเป็นวิธีการที่สร้างความกระชับแน่นในอำนาจมากยิ่งขึ้น และขณะนั้นพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์แล้วสถานการณ์ย่อมช่วยให้พระองค์ทรงสร้างเครือญาติได้ง่ายและมากขึ้น หรือการที่รัชกาลที่ 1 ทรงเลือกที่จะสนับสนุนให้เจ้าและขุนนางทำการค้ำขึ้น พระองค์ทรงเลือกเฉพาะกลุ่มคนที่ให้การสนับสนุนพระองค์ ซึ่งการเลือกนี้ ย่อมมีการแยกแยะว่าใครคือคนของพระองค์จากพระวิจารณ์ญาณของพระองค์แล้ว และการเลือกสนับสนุนคนเป็นของคนของพระองค์ได้อย่างถูกต้อง และก็เป็นเวลาที่มีการค้ากับจีนเริ่มดีขึ้นแล้ว ย่อมสะท้อนให้เห็นว่า พระองค์ทรงใช้ช่องทางการสร้างทรัพยากรทางอำนาจอันเหมาะสมสอดคล้องกับสถานการณ์¹

การต่อสู้ทางอำนาจของรัชกาลที่ 1 มีข้อสังเกตว่าเป็นการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจหรือสร้างอำนาจโดยการใช้สถานการณ์ให้เป็นประโยชน์ เช่น เมื่อเกิดเหตุการณ์จลาจลในกรุงธนบุรี

¹ การใช้สถานการณ์เพื่อประโยชน์ในการแสวงหาอำนาจนี้ เป็นสิ่งที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วในอดีต และในปัจจุบัน การแสวงหาอำนาจด้วยวิธีการนี้ก็ยังมีปรากฏอยู่เช่นกัน ดังปรากฏในงานของ กนก วงศ์ตระหง่าน มิติทางการเมืองในปรากฏการณ์ของสังคมไทย (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529) หน้า 220-361.

เจ้าพระยาจักรีและกลุ่มของท่านก็ควบคุมสถานการณ์และยึดอำนาจได้ในที่สุด ซึ่งนั่นก็หมายความว่า รัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นผู้ที่ได้เปรียบในด้านการควบคุมกำลังทหารช่วงชิงอำนาจจากสถานการณ์ดังกล่าว

ในกรณีที่สถานการณ์ไม่เอื้ออำนวยให้ผู้นำทำการช่วงชิงอำนาจกัน เช่น กรณีขัดแย้งระหว่างวังหน้าและวังหลวง แม้ว่าจะเป็นความขัดแย้งอันรุนแรงระหว่าง รัชกาลที่ 1 กับพระราชอนุชาก็ตาม แต่สถานการณ์ทางสังคมมิได้เอื้ออำนวยเหมือนปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงทำให้ผู้นำมิสามารถช่วงชิงอำนาจกันได้ ข้อสังเกตประการนี้ หากเรานำไปเทียบเคียงกับงานของ ลอร์เร็น มาร์รี เกลสิก² (Lorraine Marrie Gedsick) แล้ว เราจะเห็นได้ว่า เกลสิก ขาดการอธิบายว่าการเสด็จขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 1 นั้น พระองค์ทรงสร้างทรัพยากรทางอำนาจหลาย ๆ อย่างและมีความต่อเนื่องกันมาอย่างไร เกลสิกเพียงแต่บอกว่า การเป็นกษัตริย์ของรัชกาลที่ 1 นั้น พระองค์ทรงใช้ความเป็นธรรมราชา การปรับปรุงปฏิรูปศาสนา การรวบรวมกฎหมาย การควบคุมกำลังไพร่ ควบคุมหัวเมือง เป็นปัจจัยสำคัญในอันที่ทรงครองราชย์อยู่ได้ และข้อสังเกตในแง่ของการสร้างทรัพยากรอำนาจด้วยการอาศัยเงินไขเวลา และสถานการณ์ที่เหมาะสมนี้น่าจะเป็นแนวความคิดที่ช่วยอธิบายถึงการมีอำนาจของรัชกาลที่ 1 ได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

การสร้างอำนาจในสมัยรัชกาลที่ 1 คงจะแตกต่างไปจากสมัยปัจจุบันอยู่บ้าง เพราะลักษณะหรือโครงสร้างทางสังคมสมัยนั้นกับปัจจุบันแตกต่างกัน การมีอำนาจในสมัยปัจจุบันมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้นำหรือผู้มีอำนาจต้องมีปฏิสัมพันธ์กับมวลชน (mass) อย่างใกล้ชิด เพื่อให้มวลชนเป็นฐานอำนาจซึ่งมีทรัพยากรอันเป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่อำนวยความสะดวกต่อการสร้างความใกล้ชิดกับมวลชนมากมาย สำหรับสังคมสมัยรัชกาลที่ 1 อำนาจอยู่ที่หัวหน้ากลุ่ม (มูลนาย) พระมหากษัตริย์ในฐานะหัวหน้ากลุ่มสูงสุด จึงจำเป็นที่จะต้องปฏิสัมพันธ์กับหัวหน้ากลุ่มแทนการมีปฏิสัมพันธ์กับมวลชน (ไพร่) โดยตรง ฉะนั้นการสร้างอำนาจของรัชกาลที่ 1 จึงมีการดึงเอาขุนนางอันเป็นมูลนายมาอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์

ดังกล่าวแล้วว่า ผู้นำที่ฉลาดนั้นจะต้องรู้จักเลือกที่จะสร้างทรัพยากรทางอำนาจใดก่อนหลัง กล่าวคือผู้มีอำนาจจะต้องเป็นผู้รู้จักตัดสินใจเลือกสร้างทรัพยากรที่มีความสำคัญสูงมากกว่าก่อน ลักษณะการเลือกสร้างเช่นนี้จะเหมือนกันแทบทุกสังคมหรือทุกสมัย จะแตกต่างกันก็ตรงที่

²Lorraine Marrie Gesick. Kingship and Political Intigration in Traditional Siam 1967-1824. (Ph.D. Thesis, Cornell University, 1976)

แต่ละสังคมหรือยุคสมัยจะมีทรัพยากรทางอำนาจมีลำดับความสำคัญแตกต่างกัน เช่น สมัยรัชกาลที่ 1 ระบบเครือญาติหรือชาติกำเนิดเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่สำคัญมากกว่าปัจจุบัน ฉะนั้นความเป็นเชื้อพระวงศ์หรือการเป็นผู้ที่มีกลุ่มที่เกี่ยวข้องกันด้วยการแต่งงานหรือโดยสายโลหิต จึงกลายเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 1 สำหรับสมัยปัจจุบัน ชาติกำเนิดหรือเครือญาติมีความสำคัญน้อยลงไป ดังเห็นได้จากผู้นำบางคนมาจากตระกูลชวาเนา แต่สามารถเป็นนายกรัฐมนตรีได้ อย่างไรก็ตามมิได้หมายความว่า ระบบเครือญาติหรือชาติกำเนิดในสมัยปัจจุบันจะหมดความสำคัญลงอย่างสิ้นเชิง ในทางตรงกันข้ามหากมีคนใดสามารถใช้ทรัพยากรทางอำนาจนี้ได้ อย่างเหมาะสมแล้ว ก็สามารถสร้างหรือก่อให้เกิดอำนาจเช่นกัน สิ่งที่ทำให้ทรัพยากรทางอำนาจซึ่งเคยมีความสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 1 มีความสำคัญน้อยลงในสมัยปัจจุบันนั้น อาจเป็นเพราะว่าสังคมสมัยใหม่เป็นสังคมเปิด ทำให้คนในสังคมมีโอกาสแสวงหาทรัพยากรต่าง ๆ มาใช้เพื่อสร้างอำนาจได้มากขึ้นและหลายวิธีการมากขึ้น

2. ลักษณะที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งของทรัพยากรทางอำนาจคือ การมีคุณสมบัติคล้ายกับการมีทรัพย์สิน เพราะทรัพยากรทางอำนาจมีจุดที่แสดงถึงประโยชน์สูงสุด (marginal utility) กล่าวคือ หากมีการสร้างสมทรัพยากรทางอำนาจมาถึงระดับหนึ่งแล้ว การครอบครองทรัพยากรทางอำนาจส่วนนั้นจะมีปัญหา เช่น สถาบันขุนนางเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่สำคัญของรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 1 ทรงอุปถัมภ์ขุนนาง จนขุนนางมีความก้าวหน้าในหน้าที่ ทำหน้าที่สนองพระองค์ได้อย่างเข้มแข็ง ขุนนางที่มีจุดกำเนิดในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้มีความต่อเนื่องทั้งในแง่ของกลุ่มตนและการสนับสนุนพระมหากษัตริย์ นั่นคือ ขุนนางตระกูลขุนนาคเป็นขุนนางที่สนับสนุนรัชกาลที่ 1, 2, 3, 4 และ 5 มาอย่างต่อเนื่องดังกล่าวดังกล่าวแล้ว พัฒนาการของขุนนางเช่นนี้จะสะท้อนให้เห็นว่าขุนนางกลุ่มนี้มีความเข้มแข็งมาก และความเข้มแข็งนี้ของขุนนางในอีกด้านหนึ่งของความเป็นทรัพยากรทางอำนาจของพระมหากษัตริย์ นั่นคือ จุดที่มันเกินกว่าที่พระมหากษัตริย์จะทรงควบคุมไว้ได้ จุดนี้จะเป็นอันตรายต่อพระมหากษัตริย์ เช่น ขุนนางมีความเข้มแข็งมากในต้นรัชกาลที่ 5 จึงทำให้ความเป็นขุนนางกลายเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่เป็นปฏิปักษ์ต่อพระมหากษัตริย์ คือถึงจุดที่ไม่ก่อประโยชน์ทางอำนาจต่อพระมหากษัตริย์อีกต่อไป (แต่กลับเป็นฝ่ายมีอำนาจมากขึ้นจนสามารถครอบงำพระมหากษัตริย์) จนรัชกาลที่ 5 ทรงสร้างทรัพยากรทางอำนาจ คือระบบราชการแบบตะวันตกขึ้นมาเพื่อถ่วงดุลย์อำนาจกับขุนนาง กำลังไพร่พลก็เช่นกัน หากมีมากเกินไปจุดหนึ่งแล้วก็อาจเป็นจุดทำลายอำนาจของผู้ครอบครองทรัพยากรทางอำนาจนั้นได้เช่นกัน ยกตัวอย่างเช่น กรมพระราชวังบวรฯ มีกำลังไพร่พลมากเกินไปจนพระองค์ขาดเงินที่จะนำไปแจกจ่ายเป็นเบี้ยหวัดดังกล่าวข้างต้นแล้ว ความเป็นเชื้อพระวงศ์ในบางครั้งก็อาจเป็นฐานอำนาจที่ต้องถูกทำลายลงไป

หากว่าความเป็นเชื้อพระวงศ์นั้นมีความอ่อนแอและขัดขวางการครองอำนาจโดยขุนนาง สำหรับจำนวนพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งมักเป็นฐานสนับสนุนพระมหากษัตริย์นั้น หากมีมากเกินไป พระมหากษัตริย์จะทรงควบคุมได้แล้ว ก็อาจเป็นตัวทำลายอำนาจของกษัตริย์ได้เช่นกัน เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบรมวงศานุวงศ์เพิ่มจำนวนขึ้นมาก ครั้นถึงรัชกาลที่ 6 ฐานอำนาจส่วนนี้เริ่มลดลง และลดลงอย่างมากเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 7 เพราะบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์เริ่มมีการแตกแยก เนื่องด้วยมีจำนวนมากขึ้นจนพระมหากษัตริย์ไม่สามารถทรงควบคุมไว้ได้ ฉะนั้นทรพยากรทางอำนาจที่กล่าวสรุปมานี้จะมีโอกาสให้ผู้ครอบครองนำไปใช้เพื่อเสริมสร้างอำนาจมากขึ้นเพียงใดนั้น จะมีเงื่อนไขว่าผู้บริหารทรพยากรทางอำนาจนั้น สามารถนำมาใช้อย่างไร และเมื่อใดจึงเกิดประโยชน์ ทรพยากรทางอำนาจอีกชนิดหนึ่งคือ ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจนั้น ดูเหมือนว่าที่ผ่านมาเป็นทรพยากรทางอำนาจที่ยังไม่ได้สะท้อนถึงข้อจำกัดของตัวมันเองเหมือนทรพยากรอื่น ๆ (เช่น กำลังคนหรือขุนนาง) นั่นคือ ในอดีตที่ผ่านมา (ก่อนสมัยการเปลี่ยนแปลงแผ่นดิน 2473) ยังไม่ได้ปรากฏว่าความมั่งคั่งของผู้มีอำนาจคือตัวอุปสรรคของการมีอำนาจหรือเป็นปัจจัยไปทำลายทรพยากรส่วนอื่น ๆ หากแต่ในสมัยปัจจุบันการมีความมั่งคั่งมากจนเกินไป กลับกลายเป็นตัวทำลายอำนาจ เพราะการมีเงินทองมาก อาจถูกสงสัยว่าไม่สุจริต จนเป็นเหตุของการรังเกียจที่จะให้มาเป็นผู้นำ

3. การควบคุมทรพยากรทางอำนาจมิให้ขัดแย้งกัน ถือได้ว่าเป็นการครอบครองทรพยากรทางอำนาจที่มีอยู่นั้นให้ทำหน้าที่สร้างอำนาจแก่ผู้ครอบครองอย่างมีประสิทธิภาพ ผู้มีทรพยากรทางอำนาจต้องมีความรอบคอบ ในอันที่จะมีและใช้ทรพยากรแต่ละประเภท ต้องสามารถเข้าใจว่าทรพยากรทางอำนาจเหล่านั้นมีศักยภาพเท่าใดเพียงใดในขณะนั้น หากทรพยากรทางอำนาจชนิดใดดำรงอยู่ แต่ยังไม่เพียงพอก็สร้างเพิ่มขึ้น และหากยังมีบางชนิดที่ขาดไปก็ต้องสร้างขึ้นใหม่ ในบางครั้งก็จำเป็นที่จะต้องสร้างชนิดใหม่ ซึ่งไม่เคยมีในอดีตขึ้นมาแทน การควบคุมดูแลเพื่อมิให้ทรพยากรทางอำนาจชนิดใดชนิดหนึ่งมีศักยภาพมากเกินไปจนอาจควบคุมไม่ได้ ซึ่งเป็นจุดที่กลายเป็นอุปสรรคต่อการใช้อำนาจได้ ในบางครั้งผู้มีอำนาจอาจไม่สามารถควบคุมทรพยากรทางอำนาจบางอย่างได้ เพราะทรพยากรทางอำนาจนั้นเพิ่มขึ้นมากและยังมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นตลอดเวลา วิธีการควบคุมสามารถทำได้โดยการสร้างทรพยากรทางอำนาจอีกชนิดหนึ่งขึ้นมาคานหรือถ่วงดุลย์ ในบางครั้งผู้นำอาจไม่สามารถควบคุมทรพยากรทางอำนาจได้ เพราะอยู่เหนือความสามารถของตน แต่ที่ประสบผลสำเร็จก็เพราะโชคชะตาช่วย (เช่น การเสด็จสวรรคตของกรมพระราชวังบวรฯ ก่อนรัชกาลที่ 1) ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า การควบคุมทรพยากรอำนาจทางการเมืองได้สำเร็จหรือไม่ขึ้นอยู่กับความสามารถส่วนหนึ่ง แต่อีกส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับโชคชะตา

4. ลักษณะการใช้อำนาจสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ หากเริ่มพิจารณาจากลักษณะของการมีอำนาจอันเป็นสภาพแห่งการมีศักยภาพหรือสมรรถภาพในอันที่จะทำให้คนอื่นปฏิบัติตามที่ผู้มีอำนาจนั้นต้องการได้³ แล้วจะเห็นว่าสภาพการณ์นี้เป็นสภาพที่มีการบังคับชักจูงโน้มน้าว กรณีสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ มีทั้งการใช้อำนาจทั้งโดยตรงและโดยอ้อม อันเป็นลักษณะการใช้อำนาจโดยทั่วไป⁴ ซึ่งพระองค์ทรงมีเป้าหมายแห่งการใช้อำนาจทั้งต่อ เจ้านาย ขุนนาง พระ และประชาชน

การใช้อำนาจผ่านบุคคลอื่นโดยอ้อมของรัชกาลที่ 1 มีการใช้อย่างกว้างขวาง คือมีการใช้อำนาจสร้างความมั่งคั่ง ความสงบเรียบร้อย มั่นคง สร้างสมบารมี ซึ่งลักษณะการใช้อำนาจเช่นนี้มีปรากฏทั้งก่อนและหลังสมัยรัชกาลที่ 1 ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าการใช้อำนาจผ่านบุคคลอื่นเป็นลักษณะร่วมของทุกสังคมและทุกสมัย

อย่างไรก็ตามการใช้อำนาจผ่านบุคคลอื่นดังกล่าวนี้ คงเป็นการมอบอำนาจ (delegation of power) ให้คนอื่นใช้แทนเพื่อเป็นหูเป็นตาทำนองต่างพระเนตรพระกรรณ มากกว่าการกระจายอำนาจ (decentralization of power) เหตุที่เป็นเช่นนั้นเพราะสังคมสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นสังคมที่ปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช อำนาจจึงรวมศูนย์อยู่ที่พระมหากษัตริย์แต่เพียงแห่งเดียว ฉะนั้นการกระจายอำนาจเพื่อให้ไปอยู่กับผู้นำกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน ในลักษณะที่ให้ผู้นำชุมชนใช้อำนาจแทนได้อย่างอิสระตามแบบอย่างการปกครองท้องถิ่นในสมัยปัจจุบันจึงเป็นไปได้

การใช้อำนาจทางอ้อมจะไม่ใช้โดยผู้มีอำนาจโดยตรง หากแต่ใช้ผ่านคนอื่นหรือสิ่งอื่น (เช่น นิธิกรรม) การใช้อำนาจที่มีอยู่ผ่านคนอื่นเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นว่า อำนาจเป็นศักยภาพซึ่งผู้มีอำนาจพร้อมจะใช้ได้เสมอ อันเป็นการแสดงให้เห็นว่าผู้ใช้อำนาจผ่านคนอื่นได้สำเร็จนี้คือ ผู้มีอำนาจจริง⁵

³Geofferey Debnam, The Analysis of Power: A Realist Approach (London Macmillan Press 1984), p.11.

⁴Bertrand Russell, Power: A New Social Analysis (London: George Allen and Unwin, 1975), p.12.

⁵David I. Kertzer, Ritual Politics and Power (New Haven and London: Yale University Press, 1988), p.27.

ลักษณะการใช้อำนาจของรัชกาลที่ 1 นอกจากจะใช้ผ่านคนอื่นแล้ว ยังใช้ผ่านพิธีกรรม (ritual) พิธีกรรมนี้อาจไม่บรรลุวัตถุประสงค์แห่งการใช้อำนาจก็ได้ หากว่าผู้ใช้มิได้มีฐานทางอำนาจเป็นของตนเองอย่างแท้จริงเข้ามาสนับสนุน กล่าวคือ นั้นย่อมเป็นผู้มีอำนาจอยู่แล้ว แต่การ แสดงว่าตนมีอำนาจสูงสุดแทนคนเดิมนั้น สามารถใช้พิธีกรรม เพื่อสื่อความให้ประชาชนรับรู้ อันเป็น วิธีการที่จะทำให้เกิดการยอมรับในอำนาจนั้นขึ้น

ผู้นำพระองค์ใหม่ เช่น รัชกาลที่ 1 มีความจำเป็นอย่างยิ่งในอันที่จะทำการรวบรวมผู้คน ในสังคมให้มาอยู่รวมกันในพระราชอาณาจักรเดียวกัน ซึ่งการที่จะสามารถดึงคนมาอยู่รวมกันได้นั้น ผู้นำต้องได้รับการยอมรับ ซึ่งการยอมรับนี้สามารถทำได้โดยการสร้างความเชื่อใหม่ขึ้นมา ความเชื่อนี้ อาจใช้พิธีกรรมเป็นสื่อแพร่สารสู่ประชาชนได้ เช่น รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างพิธีกรรม ซึ่งมีฐานจาก ของเดิมอยู่แล้วให้ประชาชนยอมรับแทนของเก่า คือในพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา พระองค์ทรงให้ ไหว้พระรัตนตรัยก่อนรูปพระเชษฐาธิราช เพื่อสร้างอุดมการณ์ธรรมราชาเพื่อให้คนยอมรับว่าพระองค์ คือ พุทธราชา อันเป็นกษัตริย์ที่ประเสริฐนั้นก็ล้วนเป็นการทำผ่านพิธีกรรมที่สร้างขึ้นใหม่บนรากฐาน ของเดิมที่มีอยู่แล้ว ซึ่งวิธีการนี้เป็นการใช้พิธีกรรมสื่อสารได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะเป็นสื่อที่ยืน อยู่บนพื้นฐานวัฒนธรรมเดิมร่วมกันระหว่างผู้มีอำนาจและผู้ถูกปกครอง อันเป็นขบวนการที่สร้างความ ง่ายต่อการยอมรับสิ่งใหม่ที่สร้างขึ้น

การแข่งขันต่อสู้กันทางอำนาจอันเป็นวิธีการใช้อำนาจประการหนึ่งนั้น ปรากฏว่ากระทำ ผ่านพิธีกรรมบางประการ เพื่อบอกให้คนทั่วไปรู้ว่าตนเองมีอำนาจ⁷ เหตุที่กระทำผ่านพิธีกรรมเพราะ ว่า หากคนทั่วไปยอมรับอำนาจจากการสื่อด้วยพิธีกรรมดังกล่าวแล้ว เท่ากับว่าได้สร้างฐานอำนาจ หรือแนวร่วมซึ่งย่อมมีพลังทางอำนาจสนับสนุนฝ่ายตน สำหรับกรณีสมัยรัชกาลที่ 1 ปรากฏว่าได้มี การใช้พิธีกรรมเพื่อต่อสู้ทางอำนาจกันระหว่างรัชกาลที่ 1 กับกรมพระราชวังบวรฯ โดยการแข่ง เรือและเล่นโยนดังกล่าวย่างต้นมาแล้ว หรือกรณีที่กรมพระราชวังบวรฯ ทรงสร้างพระราชวังของ

⁶ พระราชกำหนดใหม่ข้อ 4 ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3 (กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 445.

⁷ บทบาทสำคัญของพิธีกรรมในอันที่จะกำหนดเขตแดนของสังคม หรือรวบรวมดินแดนอื่น ๆ เข้าด้วยกัน โปรดดู David I. Kertzer, Ritual, Politics and Power, pp.21-22.

พระองค์ให้มีปราสาทยอดแหลม ๆ เช่นเดียวกับวังหลวง ล้วนแล้วแต่เป็นการใช้พิธีกรรม (สัญลักษณ์) เป็นเครื่องมือต่อสู้อำนาจกันทั้งสิ้น

พิธีกรรมกลายเป็นตัวแทนที่แสดงถึงควมมีอำนาจของผู้ปกครองที่ต้องการสื่อสารให้ประชาชนยอมรับจะเห็นได้ว่า ผู้มีอำนาจหรือผู้ปกครองใช้อำนาจผ่านพิธีกรรมหลายอย่าง โดยเฉพาะสังคมสมัยเก่าที่ยังไม่เจริญ การใช้อำนาจผ่านพิธีกรรมก็ยิ่งมีความจำเป็นมาก เพราะสื่อสารต่าง ๆ มีอยู่ในวงจำกัด ซึ่งไม่เหมือนกับสมัยปัจจุบันที่มีเทคโนโลยีสมัยใหม่อยู่มากมาย ให้ผู้มีอำนาจมีช่องทางได้เลือกใช้อย่างมีประสิทธิภาพ

อย่างไรก็ตามการใช้อำนาจผ่านพิธีกรรมนี้ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นมากสำหรับทุกสังคม ไม่ว่าสังคมนั้นจะเจริญหรือล้าหลัง ดังปรากฏว่ามีเกิดขึ้นอยู่เป็นประจำทั้งในอดีตและปัจจุบัน

เป้าหมายของการใช้อำนาจของรัชกาลที่ 1 มีทั้งต้องการบังคับต่อ เจ้านาย ขุนนาง พระ และประชาชน วิธีการใช้อำนาจบังคับต่อคนทุกกลุ่มในสังคมอย่างได้ผลนั้น สามารถทำได้โดยการใช้พิธีกรรมทางศาสนา เผยแพร่สารระดมการณ์ทางการเมืองซึ่งอิงหลักทางศาสนาสู่ประชาชน ซึ่งเป็นผู้ที่รับสารผ่านพิธีกรรมทางศาสนาได้อย่างกว้างขวางและเข้าใจความหมายได้ เพราะเป็นสารที่ศาสนาได้วางพื้นฐานแห่งความเข้าใจไว้แล้ว^๒ เมื่อกลุ่มเป้าหมายเข้าใจสาระสำคัญแห่งอำนาจแล้ว ความขัดแย้งอันเกิดจากการใช้อำนาจก็จะหมดหรือลดลงไป

ด้านการใช้อำนาจบังคับโดยใช้กำลังโดยตรงในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้น ดูเหมือนจะมีอยู่ไม่มากนักเท่าที่มีอยู่ เห็นจะมีการใช้อำนาจสำเร็จโทษพระเจ้ากรุงธนบุรี และพรรคพวก การใช้กำลังรบกับพม่า ปราบปรามหัวเมืองประเทศราชต่าง ๆ ที่ไม่ยอมสวามิภักดิ์กับกรุงเทพฯ ทั้งนี้ เพราะการใช้กำลังทางตรงเป็นวิธีการที่รุนแรง ก่อให้เกิดความขัดแย้งมาก ซึ่งเป็นเหตุนำไปสู่การสูญเสียอำนาจได้ง่าย เพราะผลแห่งการใช้อำนาจโดยตรงจะมีผู้แพ้และผู้ชนะ โอกาสที่จะกลายเป็นผู้แพ้มีมาก ฉะนั้นการใช้อำนาจบังคับโดยตรงจึงเป็นทางเลือกสุดท้ายของการใช้อำนาจ

^๒ Ibid, p.48.

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าลักษณะการใช้อำนาจสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นการใช้อำนาจผ่านพิธีกรรม เพื่อสร้างและส่งเสริมให้อำนาจของผู้ปกครองมีความชอบธรรม และเพื่อตอกย้ำอำนาจพระเจ้าแผ่นดิน¹⁰ อันเป็นการใช้อำนาจทางอ้อมมากกว่าการใช้อำนาจโดยตรง คือเป็นการแสดงออกทางอำนาจโดยอาศัยสัญลักษณ์¹¹ เป็นส่วนใหญ่

การที่รัชกาลที่ 1 ทรงประสบผลสำเร็จในการใช้อำนาจผ่านพิธีกรรมนี้ เพราะตัวพิธีกรรมสามารถอธิบายหรือสื่อความหมายของอำนาจทางการเมืองแก่คนในสังคมให้สามารถเข้าใจได้ว่าอำนาจทางการเมืองเป็นอย่างไร¹² ด้วยความที่พิธีกรรมสามารถสื่อความเข้าใจได้จึงสามารถสร้างความเชื่อทางการเมืองได้¹³ การสร้างความเชื่อทางการเมืองเพื่อให้ผู้ปกครองยอมเชื่อฟังผู้ปกครอง โดยใช้พิธีกรรมเป็นสื่อ นั้น ผู้ปกครองจะต้องมีการเลือกพิธีกรรมที่มีประสิทธิผล ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่สามารถดึงเอาความรู้สึกหรืออารมณ์ของคนในสังคมเข้ามาเกี่ยวข้องได้¹⁴

พิธีกรรมนี้ถือได้ว่าเป็นเทคโนโลยีทางสังคมซึ่งผู้นำ หรือผู้ปกครองนำมาใช้เป็นเครื่องมือควบคุมผู้ใต้ปกครอง โดยไม่ต้องใช้อาวุธ (ที่รุนแรง) ดังนั้นจะเห็นได้ว่าเป้าหมายของการใช้

⁹ ผู้ที่สนใจเรื่องรัฐพิธีกรรม ซึ่งเป็นรัฐที่ใช้อำนาจเพื่อพิธีโดยราชธานีเป็นผู้แสดงออกว่ามีอำนาจเหนือดินแดนที่ตนครองอยู่ โดยมีพิธีกรรมต่าง ๆ แสดงออกไปให้ประชาชนยอมรับในอำนาจนั้น โปรดดู Clifford Geertz, Negara: The Theater State in Nineteenth Century Bali (New Jersey: Princeton University Press, 1980).

¹⁰ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, รัฐ (คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 35.

¹¹ David I. Kertzer, Ritual, Politics and Power p.2.

¹² H.L. Nieburg, Culture Storm: Politics and Ritual order (New York: St. Martin, 1973), p.44.

¹³ John McManus, "Ritual and Human Social Cognition", in Eugene G. Aquili, Charl D. Laughtin and John McManus. (eds) The Spectrum of Ritual: A Biogenetic Structural Approach (New York: Columbia University Press, 1979), p.227.

¹⁴ David I. Kertzer, Ritual, Politics and Power, p.179.

พิธีกรรมคือการควบคุมคน หรือบังคับเพื่อให้ยอมรับความเหนือกว่าของผู้นำ และยิ่งพิธีกรรมซึ่งเป็นเครื่องมือทางอำนาจนี้ได้รับการประกอบขึ้นอย่างสม่ำเสมอ การสร้างความหวั่นเกรงทางจิตใจ ความน่าสะพรึงกลัวต่ออำนาจย่อมมีอยู่เสมอ ทั้งนี้เพราะพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ปราศจากความเจ็บปวดทรมานร่างกาย แต่มีความลึกลับน่ากลัว น่าเลื่อมใส และศักดิ์สิทธิ์แฝงอยู่¹⁵

ช่วงเวลาหรือจังหวะการใช้พิธีกรรมที่เหมาะสมก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ช่วยให้ผู้มีอำนาจหรือผู้ปกครองสามารถนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการสร้างความรู้สึกร่วมกันของคนในสังคมได้ เช่น หลังจากการสิ้นสุดของผู้ปกครองเดิมไป การใช้พิธีกรรมของผู้ปกครองใหม่เพื่อแสดงความรู้สึกความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในสังคม¹⁶ เช่น กรณีรัชกาลที่ 1 ทรงทำพิธีปราบดาภิเษก ซึ่งเป็นการสร้างความรู้สึกให้คนยอมรับว่าพระองค์คือผู้นำคนใหม่ของคนทั้งสังคม

ประเภทของพิธีกรรมที่แสดงออกมา ยังได้สะท้อนถึงลักษณะของอำนาจอีกด้วย กล่าวคือ ช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ ผู้เขียนได้กล่าวไว้แล้วว่า ลำดับความสำคัญของทรัพยากรทางอำนาจมีการเปลี่ยนแปลง เช่น ต้นรัชกาล ความเป็นเชื้อพระวงศ์ ได้รับการเน้นไม่มากเท่ากับสมัยก่อนหน้านั้น แต่กลับมานั้นมากขึ้นในปลายรัชกาล ซึ่งการเปลี่ยนแปลงนี้ได้ส่งผลให้พิธีกรรมที่มีพลังในการสื่อถึงความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์มีมากขึ้น

และการที่การใช้อำนาจในสมัยรัชกาลที่ 1 มีลักษณะการใช้อำนาจผ่านทางพิธีกรรมเป็นส่วนใหญ่ อาจเป็นเพราะว่า พิธีกรรมอาจมีคุณสมบัติเป็นตัวสร้างความปลอดภัยทางการเมือง (politics safety valve)¹⁷ เพราะสามารถลดความตึงเครียดทางการเมืองหรือความวิตกกังวลของประชาชนได้ เช่น การจัดทำพิธีบรมราชาภิเษกนั้นถือว่าเป็นการเน้นย้ำพระราชอำนาจของพระองค์ เพื่อแสดงถึงความชอบธรรมในอันที่จะเป็นผู้ปกครอง ซึ่งเท่ากับประกาศความเป็นผู้มีอำนาจ เพื่อไม่ให้มีการท้าทายอันเป็นกระบวนการลดความตึงเครียดทางการเมืองนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม พิธีกรรมนอกจากจะเป็นสื่อส่งผ่านอำนาจแล้ว ยังมีฐานะเป็นแหล่งที่มา หรือแหล่งของการได้มาซึ่งอำนาจอีก นั่นคือ พิธีกรรมเป็นเครื่องมือในการสร้างอำนาจให้เป็นที่

¹⁵ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, รัฐ หน้า 36.

¹⁶ Ibid, p.38.

¹⁷ Ibid, p.131.

ยอมรับในหมู่ประชาชน และการที่จะใช้พิธีกรรมเพื่อให้เป็นเครื่องมือทางการเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น จะต้องเลือกใช้อย่างเหมาะสมกับเวลาและท้องถิ่นด้วย (เช่น ในภาคเหนือมีพิธีกรรมรองรับความชอบธรรมทางอำนาจ เช่น อสุภิกเสก มุทธาภิเสก และอุตสาราชาภิเสก)¹⁸

5. ขอบเขตการใช้อำนาจจะใช้ได้มากน้อยแค่ไหนนั้น ขึ้นอยู่กับกรอบหรือข้อจำกัดแห่งการใช้อำนาจของผู้มีอำนาจ กรอบแห่งการใช้อำนาจนี้ย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับปัจจัยแห่งการก่อให้เกิดอำนาจ (อันชอบธรรม) ด้วย ในสมัยปัจจุบันอำนาจของผู้ปกครองถูกจำกัดโดยระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย เป็นกรอบซึ่งผู้ปกครองจะต้องใช้อำนาจตามครรลองของประชาธิปไตย เช่น การออกพระราชบัญญัติจะต้องผ่านความเห็นชอบจากสภาผู้แทนราษฎรก่อน รัฐบาลหรือผู้ปกครองจะออกกฎหมายตามความพอใจของตนโดยลำพังไม่ได้ เป็นต้น สำหรับการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 1 อันเป็นการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดนี้มาแห่งอำนาจทั้งจากคติเทวราชาและธรรมราชา โดยเฉพาะคติธรรมราชาอันเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองที่เน้นมากในสมัยรัชกาลที่ 1 ฉะนั้นการใช้อำนาจจึงจำเป็นต้องใช้ให้อยู่ในกรอบแห่งธรรม ผู้มีอำนาจจะต้องใช้อำนาจของตนไปเพื่อธรรม เพื่อความดี เพื่อความสงบสุขแห่งสังคม ผู้ใช้อำนาจจึงต้องใช้อำนาจให้เป็นไปตามหน้าที่แห่งธรรมราชา ซึ่งเป็นการทำไปเพื่อขจัดทุกข์ทั้งปวงของประชาชนให้หมดไป การใช้อำนาจลักษณะนี้จึงเป็นไปตามขอบเขตแห่งการคุ้มครองพิทักษ์ปกป้องประชาชนภายในรัฐ ให้มีความสงบสุขปลอดภัย และด้วยข้อจำกัดของการใช้อำนาจดังกล่าวนี้ จึงมีลักษณะการใช้อำนาจแบบสันตวิधिหรือไม่รุนแรง

อย่างไรก็ตาม การใช้อำนาจอาจไม่เป็นที่ไปตามกรอบหรือขอบเขตดังกล่าว เพราะผู้มีอำนาจก็เป็นปุถุชนธรรมดาซึ่งอาจมีกิเลส ความโลภ ความโกรธ ความหลงอยู่ ซึ่งอาจทำให้การใช้เกินขอบเขตแห่งธรรมได้ การควบคุมการใช้อำนาจจึงต้องใช้หลักแห่งธรรมดังกล่าวแล้วยังจะต้องใช้กฎหมายควบคุมการใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์อีกด้วย

¹⁸ วิทยา สุจริตธนาร์ักษ์, "ข้อเสนอเกี่ยวกับความคิดเรื่องอำนาจในสังคมไทยกับการวิเคราะห์การเมืองไทย" ใน สังคมศาสตร์กับการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ วิทยาลัยครู เชียงใหม่, 2528, หน้า 61.

ผู้มีอำนาจที่ไม่ใฝ่ในธรรมละเมิดหลักแห่งศีลธรรม จะเป็นผู้มีอำนาจต่อไปอีกไม่ได้ หรือได้ยาก ผู้นำประเภทนี้จะถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้นำอสังฆธรรม จำเป็นที่จะต้องถูกโค่นล้มให้พ้นจากอำนาจ การใช้อำนาจนอกกรอบศีลธรรมนั้น นอกจากจะทำให้ผู้นั้นประสบกับความยากลำบาก ความเดือดร้อนแล้ว ยังทำให้สังคมที่มีผู้นำเช่นนั้นวุ่นวายเดือดร้อนอีกด้วย

จากที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า ขอบเขตการใช้อำนาจของผู้นำ (ผู้มีอำนาจ) นั้น จะอยู่ภายในขอบเขตแห่งธรรมอันเป็นแหล่งที่มาอันชอบธรรมของอำนาจ ผู้มีอำนาจหาได้มีเสรีภาพแห่งการใช้อำนาจอย่างไรขอบเขตไม่ ฉะนั้นเราจึงเห็นได้ว่า ลักษณะการปกครองของไทยเราในอดีต แม้ว่าจะ เป็นแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ก็หาได้เป็นการปกครองแบบเผด็จการโดยสิ้นเชิงไม่ กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ไม่ทรงใช้พระราชอำนาจตามพระราชหฤทัย อันเป็นลักษณะเผด็จการแบบอิตาเลียนไทยเลย หากแต่ใช้พระราชอำนาจตามครรลองแห่งธรรมและพระราชประเพณีที่ทรงยึดถือมาแต่โบราณกาล

6. ความสัมพันธ์ระหว่างผู้มีอำนาจกับประชาชน ในสมัยปัจจุบัน เชื่อกันว่าอำนาจเป็นของประชาชน ฉะนั้นผู้มีอำนาจหรือผู้ปกครองจะต้องได้รับความเห็นชอบจากประชาชนก่อนที่จะทำหน้าที่ปกครอง จากความเชื่อดังกล่าวนี้อาจทำให้ผู้ปกครองและประชาชนมีความใกล้ชิดกัน แต่ในสังคมสมัยโบราณ (สมัยรัชกาลที่ 1) ผู้มีอำนาจหรือผู้ปกครองซึ่งเป็นกษัตริย์ เป็นผู้ที่คนในสังคมเชื่อว่าเป็นสมมติเทพ สถาบันกษัตริย์เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ผู้ทรงเป็นกษัตริย์จึงมีสถานภาพสูงส่ง ผู้ทรงเป็นกษัตริย์จึงมีสถานภาพสูงส่ง มีเกียรติยศบารมี ผู้ที่จะได้เป็นกษัตริย์เชื่อกันว่า ต้องเป็นผู้ที่ทําบุญมา มากจากชาติปางก่อน จากความเชื่อที่ว่ากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพดังกล่าวนี้อาจทำให้กษัตริย์ในฐานะผู้มีอำนาจ มีความเห็นห่างจากประชาชนทั่วไปอย่างมาก

จากประวัติศาสตร์ทางการเมืองสมัยรัชกาลที่ 1 เราจะเห็นได้ว่า การต่อสู้กันทางอำนาจระหว่างผู้ปกครองกับประชาชนนั้นไม่ปรากฏเลย ทั้งนี้เพราะประชาชนในฐานะผู้ถูกปกครอง โดยกษัตริย์ซึ่งเป็นผู้มีบุญญาบารมีสูงนั้น จะต้องมิหน้าที่เชื่อฟังผู้ปกครองแต่เพียงฝ่ายเดียว ไม่มีหน้าที่แสดงความคิดเห็นหรือมีส่วนร่วมในทางการเมืองการปกครองแต่ประการใด

อันที่จริงแล้วการต่อสู้กันทางอำนาจจะต้องเกิดขึ้นระหว่างผู้มีอำนาจด้วยกัน แต่สำหรับกรณีนี้ ประชาชนไม่มีอำนาจเช่นผู้ปกครอง เพราะผู้ปกครองมีทรัพยากรทางอำนาจมากมาย เช่น กองทัพ ขุนนาง ความมั่งคั่งร่ำรวย แต่ประชาชนไม่มีอะไรเลย ฉะนั้นนอกจากความเชื่อที่ว่า

กษัตริย์คือสมมุติเทพ มีสถานภาพสูงส่งดังกล่าวแล้ว ที่ทำให้ประชาชนไม่กล้าต่อสู้กับผู้ปกครองนั้น การขาดทรัพยากรทางอำนาจหรือฐานแห่งอำนาจของประชาชนก็เป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้ประชาชนไม่มีการต่อสู้กับผู้ปกครอง สำหรับสังคมสมัยใหม่ การต่อสู้กันทางอำนาจระหว่างผู้ปกครองกับประชาชนเกิดขึ้นให้เห็นอยู่เสมอ

6. อำนาจเป็นคำที่มีความหมายแบบกลาง ๆ กล่าวคือในตัวของมันเองไม่มีความหมายในเชิงคุณค่าว่าดีหรือเลว อำนาจเป็นเพียงศักยภาพหรือความสามารถที่จะทำให้อันอื่นทำตามตนเอง ต้องการเท่านั้น คุณสมบัตินี้ของอำนาจตามความหมายนี้จึงเป็นคำที่มีเนื้อหากกลาง ไม่มีดี ไม่มีเลว แต่ผู้มีและใช้อำนาจอาจมีความหมายในเชิงคุณค่าได้ เหตุที่ผู้มีและใช้อำนาจเกิดความหมายในเชิงคุณค่าขึ้น เพราะผลแห่งการใช้อำนาจนั้นออกมาหรือก่อให้เกิดผลต่าง ๆ ซึ่งผลนี้จะมีค่าความหมายไปในทางดีหรือเลว โดยเฉพาะการใช้อำนาจที่มีผลกระทบต่อสังคมส่วนรวมมาก ยิ่งเป็นเหตุให้มีค่าความหมายเชิงคุณค่ามาก นั่นคือ หากการใช้อำนาจแล้วก่อให้เกิดประโยชน์สูง อำนาจนั้นก็เป็นที่ที่ดี ในทางตรงกันข้าม หากเกิดผลเสียต่อสังคม (หรือชีวิต ทรัพย์สินของบุคคล) แล้ว อำนาจนั้นก็กลายเป็นสิ่งเลว

จากการศึกษาอำนาจในสมัยรัชกาลที่ 1 จะเห็นว่าอำนาจมีคุณค่าไปในทางไม่ดี คนที่ใฝ่ในอำนาจดูเหมือนจะเป็นพวกมีคุณความเสียอกเสียใจ อันเป็นกิเลสประการหนึ่ง ความคิดนี้สะท้อนได้จากกรณีรัชกาลที่ 1 ทรงเคยมีพระราชปรารภว่า พระองค์ไม่ปรารถนาในพระราชสมบัติหรือแม้แต่ในสมัยปัจจุบันผู้นำไทยซึ่งอยู่ในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเกือบสิบปีก็เคยกล่าวว่า ตนเองไม่ทะเยอทะยานในอำนาจ

อย่างไรก็ตามอำนาจในสังคมไทย อาจมีคุณค่าในทางที่ดีได้ หากอำนาจนั้นถูกใช้ไปในทางที่ดี การใช้อำนาจในทางที่ดีคือ การใช้เพื่อเกิดประโยชน์แก่คนส่วนรวม เพื่อกลุ่มบุคคล และเพื่อตนเอง โดยผลแห่งการใช้อำนาจจะต้องไม่ก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น การใช้อำนาจแนวทางนี้เห็นได้ชัดจากการที่รัชกาลที่ 1 ทรงเป็นกษัตริย์เพราะพระองค์ทรงอ้างเหตุผลเพื่อนำพาประชาชนให้พ้นห้วงทุกข์แห่งสังสารวัฏ อันเป็นการทำหน้าที่ตามแนวทางแห่งธรรมราชา

การใช้อำนาจเพื่อช่วยเหลือปกป้องคุ้มครองประชาชนนั้น เป็นหน้าที่ที่ผู้ปกครองจะต้องทำ หน้าที่นี้เห็นได้ชัดจากกรณีที่มีศึกศัตรูมาประชิดราชอาณาจักร ผู้ปกครองหรือ

พระมหากษัตริย์จะต้องออกรบเพื่อขจัดศัตรูผู้มารุกราน เมื่อมีภัยพิบัติ ผู้ปกครองจะต้องเป็นผู้จัดและบรรเทาภัย

การใช้อำนาจบางครั้งผู้ปกครองใช้อำนาจเพื่อผู้ปกครองซึ่งอาจใช้เพื่อสร้างอำนาจให้มากขึ้นหรือเพื่อรักษาความมั่นคงแห่งอำนาจของตน ผู้ปกครองก็มีสิทธิใช้อำนาจนั้นได้ หากว่าอำนาจนั้นไม่ก่อผลเสียหายแก่ส่วนรวมอย่างชัดเจน

การใช้อำนาจไม่ว่าจะเพื่อส่วนรวมหรือส่วนตัว หากขาดความระมัดระวังอย่างรอบคอบแล้ว ผลแห่งการใช้อำนาจนั้นอาจเกิดคุณค่าไปในทางไม่ดีขึ้นมาก็ได้ เช่น สมัยรัชกาลที่ 1 หากมีการเกณฑ์กำลังคนทำสงครามบ่อยครั้งเกินไป ผู้นำอาจถูกต่อต้าน ซึ่งการต่อต้านนี้อาจออกมาในรูปของไพร่พลหนีราชการเข้าป่า แม้แต่สมัยปัจจุบันก็เช่นกัน หากผู้มีอำนาจโดยเฉพาะข้าราชการหากใช้อำนาจเกินขอบเขต ใช้อำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว ภาพพจน์ของผู้มีอำนาจในสายตาของประชาชนจะออกมาในทางไม่ดี ดังเห็นได้จากมีคำกล่าวถึงผู้มีอำนาจที่ใช้อำนาจไปในทางไม่ดีว่า บ้าอำนาจ ลูแก่อำนาจ

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า อำนาจในตัวของมันเองไม่มีดีหรือเลว จะดีหรือเลวขึ้นอยู่กับบุคคลผู้ใช้ แต่ผู้ใช้อำนาจส่วนใหญ่ถ้าเป็นคนมีกิเลสตัณหา จึงทำให้การใช้อำนาจจึงมักออกมาในทางไม่ดี จนกลายเป็นว่าอำนาจเป็นสิ่งไม่ดีในสายตาของคนทั่วไป

7. คุณลักษณะของอำนาจที่สำคัญอีกประการหนึ่งนั้น เราสามารถพิจารณาจากคำนิยามที่กล่าวไว้แล้วในบทที่ 1 ว่า อำนาจ คือ ความสามารถของบุคคลที่ทำให้คนอื่นยอมทำตามที่ตนเองต้องการได้ ซึ่งอำนาจตามความหมายนี้ เราเห็นได้ว่าประกอบด้วยความสามารถของบุคคลและความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล

ความสามารถของบุคคลอันเป็นความสามารถเฉพาะของบุคคล ซึ่งอาจเป็นความสามารถในด้านการรบ การบริหาร หรือความเฉลียวฉลาด การเป็นคนที่มีเพื่อนมาก เพราะสามารถโน้มน้าวดึงคนมาอยู่เป็นพรรคพวกได้มาก การเป็นผู้สามารถแสวงหาทรัพย์สินเงินทอง เป็นต้น ความสามารถส่วนนี้ของบุคคลมักไม่เกี่ยวข้องกับการบังคับคนอื่น หรือยังไม่เกิดอำนาจขึ้นมาตนเอง การมีความสามารถเช่นนั้น แม้ว่าจะยังไม่เกิดอำนาจขึ้น แต่ก็แฝงศักยภาพแห่งการมีอำนาจอยู่ในระดับหนึ่ง อำนาจจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อ ผู้ที่มีความสามารถดังกล่าวมีปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ และ

ความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ และความสัมพันธ์นี้ก่อให้เกิดบุคคลผู้มีความสามารถใช้ความสามารถนั้น ๆ ให้มีผลกระทบต่อคนอื่น ซึ่งนั่นก็คือ อำนาจเกิดขึ้นและแสดงความสำคัญออกมาในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล อันเป็นการแสดงออกมาในรูปของการทำให้บุคคลผู้อื่น (ซึ่งไม่มีอำนาจ) ปฏิบัติตาม (โดยปกติจะไม่ปฏิบัติ) ความต้องการของผู้มีอำนาจ

จะเห็นได้ว่า การเป็นผู้มีสมรรถภาพหรือความสามารถเป็นความพร้อมในอันที่จะมีอำนาจได้ ความพร้อมนี้อาจแสดงออกมาในรูปของการเป็นผู้สามารถครอบครองทรัพยากรทางอำนาจ เช่น เป็นนักรบ เป็นผู้มีเงิน หรือมีพวกมาก สังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 1 มักเน้นที่ตรงนี้ ดังเห็นได้จากผู้มีอำนาจนิยมสร้างสมทรัพยากรทางอำนาจกันมากกว่าเน้นการใช้อำนาจ ในทางตรงกันข้าม สังคมตะวันตกเน้นที่การใช้อำนาจ ดังเช่นแนวคิดของโรเบิร์ต เอ ดาลห์ (Robert A. Dahl) ดังกล่าวในบทที่ 1 ซึ่งเขาจะสะท้อนให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลเป็นมิติสำคัญของการแสดงว่ามีอำนาจ การที่นักวิชาการตะวันตกเน้นเช่นนั้นอาจเป็นเพราะว่า โครงสร้างทางสังคมตะวันตกเป็นแบบพหุนิยมอันประกอบด้วยกลุ่มชนหลากหลาย คนในสังคมมีความสัมพันธ์กันหลายระดับ ประกอบกับช่องว่างระหว่างชนชั้นแคบ จึงทำให้อำนาจขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลเป็นสำคัญ สำหรับสังคมไทยโดยเจเนาะสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นสังคมศักดินา ผู้ปกครองเป็นผู้มีฐานะทางสังคมสูง มีช่วงชั้นทางสังคมค่อนข้างห่างจากประชาชนทั่วไป ความสัมพันธ์กับประชาชนจึงมีน้อย ผู้ปกครองของสังคมเช่นนี้กลับมีความสัมพันธ์กับหัวหน้ากลุ่มประชาชนอันเป็นมูลนายแทน (ซึ่งก็มีจำนวนไม่มากนัก) ฉะนั้นการแสดงว่ามีอำนาจจึงเน้นที่การแสดงออกซึ่งศักยภาพแห่งการมีอำนาจนั้น คือเน้นที่การได้ครอบครองทรัพยากรทางอำนาจมากกว่าการเน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล

8. ลักษณะของอำนาจในสมัยรัชกาลที่ 1 มีข้อสังเกตที่น่าสนใจอย่างน้อยสองประการ คือ ประการแรก เป็นอำนาจที่ประกอบขึ้นหรือมีขึ้นภายใต้โครงสร้างแบบรวมศูนย์กลางอยู่ที่ราชธานี ซึ่งนั่นก็หมายความว่า พระมหากษัตริย์คือศูนย์กลางอำนาจและทรงเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดด้วย จากประวัติศาสตร์ไทย เราทราบว่า สุโขทัย, อโยธยา, ธนบุรี และกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางแห่งราชอาณาจักรไทยตามยุคสมัยนั้น ๆ และเป็นราชอาณาจักร พระมหากษัตริย์ทรงเป็นศูนย์กลางอำนาจ และมีอำนาจสูงสุดหากมีแหล่งอำนาจอื่นขึ้นมาท้าทาย ก็จะได้เกิดความขัดแย้งและต่อสู้กันทางอำนาจเพื่อจัดหรือปรับโครงสร้างอำนาจให้เหลือเพียงแหล่งเดียว เช่น กรณีการแย่งชิงกันทางอำนาจระหว่างรัชกาลที่ 1 กับกรมพระราชวังบวรฯ ดังกล่าวมาแล้ว การที่อำนาจสูงสุดมาอยู่ที่พระมหากษัตริย์เพราะโครงสร้างทางสังคมไม่เอื้ออำนวยให้อำนาจกระจายอยู่ตามกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมเช่น สังคมที่ปกครองตามระบอบประชาธิปไตยปัจจุบัน ในสังคมสมัยก่อนกลุ่มมีอำนาจ

น้อย ทั้งนี้เพราะหัวหน้ากลุ่มต้องยอมอยู่ภายใต้อำนาจของกษัตริย์ เหตุที่ยอมเช่นนั้นเพราะต้องการความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ซึ่งได้รับการปกป้องคุ้มครองจากกษัตริย์ การยอมของหัวหน้ากลุ่ม (มูลนาย) ในอีกทางหนึ่งก็คือการจงรักภักดี ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้นำสูงสุด (กษัตริย์) มีความต้องการกันมาก ทั้งนี้เพื่อประกันความมั่นคงแห่งอำนาจ ฉะนั้นผู้นำหรือผู้ปกครองจะต้องทำให้หัวหน้ากลุ่มมีความจงรักภักดีต่อตนเองให้มากที่สุด ลักษณะความสัมพันธ์ทางอำนาจเช่นนี้จึงเป็นอำนาจที่ผูกพันกับตัวบุคคล ซึ่งเป็นผู้นำสูงสุดอันได้แก่กษัตริย์นั่นเอง

จากลักษณะทางอำนาจที่รวมศูนย์อยู่ที่ผู้นำสูงสุดเช่นนี้ ผู้นำซึ่งเป็นผู้มีอำนาจนั้นจะต้องมีทรัพยากรทางอำนาจประเภทต่าง ๆ มาเป็นฐาน นั่นก็หมายความว่า อำนาจที่เกิดจากทรัพยากรทางอำนาจประเภทต่าง ๆ จะต้องมีการโยกโยมที่ผู้มีอำนาจเพื่อประสานให้เป็นพลังแห่งอำนาจเดียวกัน จะไม่มีการแบ่งเป็นอำนาจเฉพาะ เหมือนอย่างในสังคมประชาธิปไตยในปัจจุบัน ลักษณะอีกประการหนึ่งของอำนาจ คือ อำนาจเป็นสิ่งที่สามารถถ่ายโอน หรือสืบทอดกันได้ ซึ่งจะสืบทอดกับอย่างไร หรือด้วยวิธีไหนนั้นจะขึ้นอยู่กับระบอบการปกครองของสังคมในสมัยรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 1 ทรงสืบทอดอำนาจของรัชกาลที่ 1 โดยการสืบสันตติวงศ์ สำหรับสมัยปัจจุบัน ซึ่งมีการปกครองแบบประชาธิปไตย การสืบทอดอำนาจจะสืบโดยการเลือกตั้ง อย่างไรก็ตามการสืบทอดอำนาจไม่ว่าระบอบไหน หลังการสืบทอดอำนาจแล้ว อำนาจจะมีอยู่เท่าเดิมหรือเพิ่มขึ้นหรือจะไม่เพิ่มขึ้นอยู่กับผู้รับช่วงอำนาจนั้น สามารถสร้างทรัพยากรทางอำนาจเพิ่มเสริมขึ้นมาได้มากน้อยเพียงใด

กล่าวโดยสรุปได้ว่า อำนาจ และทรัพยากรทางการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 1 ตามวิธีการที่ได้ศึกษามานี้ มีส่วนช่วยให้เรามองเห็นภาพการได้มาซึ่งอำนาจ และการใช้อำนาจของรัชกาลที่ 1 อย่างต่อเนื่อง กล่าวคือ การศึกษานี้ได้ช่วยตอบคำถามว่า รัชกาลที่ 1 ทรงมีอำนาจอย่างไร ใช้อะไรเป็นฐานแห่งอำนาจ อำนาจและทรัพยากรอำนาจมีอะไรบ้าง และมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร และจากการที่ผู้เขียนได้ใช้แนวความคิดดังปรากฏในบทที่ 1 เพื่อตอบคำถามดังกล่าวข้างต้น ดังได้อธิบายมาแล้วนั้น ข้ออธิบายยังสะท้อนถึงข้อสังเกตเกี่ยวกับแนวความคิด เกี่ยวกับทรัพยากรทางอำนาจและอำนาจทางการเมืองอันเป็นไปตามสภาพเงื่อนไขทางสังคมในสมัยนั้นเป็นตัวกำหนดในส่วนของลักษณะการใช้อำนาจ เราจะสังเกตเห็นว่า อำนาจใช้โดยทางอ้อมมากกว่าโดยตรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้ทางอ้อมด้วยวิธีการผ่านพิธีกรรม ในขณะที่การใช้อำนาจโดยตรงซึ่งมักจะปรากฏออกมาในรูปการทำสงครามนั้น มีจำนวนน้อยครั้งกว่าการใช้อำนาจทางอ้อมมาก ความสัมพันธ์ระหว่างผู้มีอำนาจกับประชาชนมีอยู่น้อยมาก เพราะเป็นสังคมแบบศักดินา ผู้มีอำนาจจะมีความสัมพันธ์กับมูลนายซึ่งเป็นหัวหน้าของประชาชนมากกว่า อำนาจในสังคมไทยสมัยนั้นได้รับ

การประเมินในเชิงคุณค่าว่าเป็นสิ่งไม่ดี แต่เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับใช้เพื่อความสงบสุขของคนในสังคม โดยส่วนรวม และเรายังสังเกตเห็นได้อีกว่า อำนาจในสมัยรัชกาลที่ 1 มีโครงสร้างทางอำนาจแบบรวมศูนย์ที่ราชธานี และมีข้อผูกพันกับทางหลักศีลธรรมด้วย จากข้ออธิบายและข้อสังเกตเกี่ยวกับแนวความคิดอำนาจ และทฤษฎีการทางอำนาจเบื้องต้น ดังกล่าวนี้นี้ ผู้เขียนเชื่อว่าสามารถนำไปอธิบายแบบแผนการได้มาซึ่งอำนาจในสังคมไทยได้ในระดับหนึ่ง ซึ่งอย่างน้อยที่สุดก็สามารถนำไปอธิบายได้ว่า รัชกาลหลังรัชกาลที่ 1 เช่น รัชกาลที่ 2, 3, 4, 5, 6 และ 7 ทรงมีอำนาจขึ้นมาได้ก็เพราะมีทฤษฎีการทางอำนาจ เช่น ความเป็นเชื้อพระวงศ์ ซึ่งได้รับการเน้นเป็นอย่างมากในปลายรัชกาลที่ 1 การได้รับการสนับสนุนโดยกลุ่มขุนนาง ซึ่งเป็นขุนนางที่มีความใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ เป็นขุนนางที่มีการรวมกลุ่มกันโดยอาศัยความเป็นเครือญาติ เป็นสายโยงใยเชื่อมอำนาจกัน ขุนนางกลุ่มนั้นนอกจากมีอำนาจทางการเมืองแล้ว ยังเป็นกลุ่มที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจ โดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่เป็นช่องทางทำการค้า เพื่อแสวงหารายได้อีกด้วย การมีอำนาจของพระมหากษัตริย์ ต้องได้รับการสนับสนุนจากขุนนาง หากขุนนางไม่สนับสนุน ซึ่งเดิมเคยสนับสนุน แล้วภายหลังกลับกลายเป็นผู้แข่งขันอำนาจกับกษัตริย์ เหตุการณ์เช่นนี้ อาจเป็นไปได้ว่าพระมหากษัตริย์สร้างทฤษฎีการใหม่ขึ้นมาทดแทน และลดความเข้มแข็งของทฤษฎีการที่ค้ำยันอยู่ เช่น รัชกาลที่ 5 ทรงสร้างพระบรมวงศานุวงศ์ให้เป็นผู้มีอำนาจ และบทบาททางการเมืองแทนขุนนางตระกูลขุนนาง ดังกล่าวข้างต้น หรือกรณีรัชกาลที่ 6 พระองค์ก็ทรงตั้งกองเลขาขึ้นมาเป็นฐานอำนาจของพระองค์ เพื่อต้องการคานอำนาจกับขุนนาง เป็นต้น

ในกรณีตรงกันข้าม หากพระมหากษัตริย์มิได้สร้างทฤษฎีการที่มีศักยภาพสูงพอที่จะมีคานอำนาจกับค้ำยัน ซึ่งก็เป็นฝ่ายที่ได้สร้างสมพลังอำนาจไว้สูงตลอดเวลาได้ พระมหากษัตริย์ก็จะ เป็นฝ่ายสูญเสียอำนาจไป เช่น กรณีรัชกาลที่ 7 ทรงสละราชสมบัติ หลังจากกรณีการเรียกร้องการปกครองแบบประชาธิปไตย โดยใช้กฎหมายรัฐธรรมนูญเป็นอำนาจสูงสุดแทน พระมหากษัตริย์ ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช โดยคณะราษฎร เมื่อ 2475 ซึ่งเหตุการณ์สะท้อนให้เห็นว่า ฝ่ายคณะราษฎร เป็นกลุ่มขุนนางที่เป็นทฤษฎีการของพระมหากษัตริย์ กลายเป็นค้ำยันทางอำนาจกับกษัตริย์ที่มีการสร้างสมพลังของตนได้เหนือกว่าพระมหากษัตริย์ ในทางตรงกันข้าม เหตุการณ์นี้อาจไม่เกิดขึ้น หากรัชกาลที่ 7 ทรงสามารถบั่นทอนพลังของขุนนางกลุ่มนี้ และเสริมสร้างทฤษฎีการทางอำนาจส่วนอื่นขึ้นมา ก็จะสามารถคานอำนาจขุนนางกลุ่มนี้ ดังปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ได้